

OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ'NDE "TÜRKÇE" TARTIŞMASI

(*Kavanin ve Nizamatin Suret-i Neşr ve İlanı Kanun
Layihası Münasebetiyle*)

Prof. Dr. Ayfer ÖZÇELİK*

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nin geniş bir alana yayılan topraklarında çeşitli unsurlar bulunuyor, bu unsurlar çeşitli dilleri konuşuyorlardı. Osmanlı Devleti mevcut sistemi itibariyle ne bir lisan birliği anlayışını benimsemiş, ne de bu unsurların en azından Türkçe'yi de yaygın bir şekilde konuşmalarını veya anlamalarını sağlayabilmiştir. Fakat zaman içinde bu durumun yarattığı sosyal ve siyasî sıkıntılar hissedilmeye başlanacak, ne yazık ki buna rağmen yeterli tedbir alma yoluna gidilmeyecektir.

Tanzimat öncesinde artık önemli bir sorun haline gelmiş olan Osmanlı unsurlarının birbirinden ayrılma hareketlerine karşı kanun önünde eşitlik ve Osmanlılık temelinde birleşme fikirleri doğmuş, bu fikirler 1876 Kanun-ı Esasisi'nin ilanından önemli rol oynamıştı. 1908'de meclisin tekrar açılmasını sağlayan İttihad ve Terakki Cemiyeti de esas itibarıyla Anayasalı, meşruti bir rejimle ülkenin parçalanmasının önüne geçilmesi fikrinden yola çıkmıştı. Bu amaçla hepsi kendi listesinden seçilmiş ve bazıları da eski komitacılardan oluşan gayrimüslimleri meclise taşımıştı. Özetle o da fiili bir kanun hakimiyeti rejimi altında Osmanlı birliğini yeniden tesis etmeyi umut ediyordu.

Konuyla ilgili düşünceler, çalışmalar makalemizin sınırları dışındadır. Biz, uzun süredir tanzim edilip görüşülememiş olan "Ka-

---

* Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

vanin ve Nizâmatın Suret-i Neşr ve İlanı Hakkında Kanun Layihası'nın 1910'da mecliste görüşülmesi sırasında yaşanan "Türkçe" tartışmalarına bu çerçeveden bakarak değinmek istiyoruz¹. Layiha 1876 Kanûn-ı Esâsî'sinde, kanun ve nizamların nasıl ilan edileceğine dair bir açıklık bulunmaması sebebiyle tanzim edilip 6 Teşrinievvel 1293 (1877)'de padişahın onayına sunulmuş fakat onay çıkmamıştı.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından ve 31 Mart hadisesinden sonra süratli bir şekilde yasama faaliyetlerine girişen meclise, söz konusu layihanın Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa tarafından tekrar sunulduğunu (26 Nisan 1325) görüyoruz². Layiha ile temin edilmek istenilen amacın, belirtilen süre içinde ilan edilen, uymakla mükellef olduğu kanunların halk tarafından bilinmesi ve hakları ve ödevleri hususunda da bir kaybın veya tereddüdün olmaması idi. Nitekim ileride göreceğimiz gibi konu, mebuslarca daha çok hakimiyet-i milliye çerçevesinde ele alınacaktır. Bu aynı zamanda olması gereken ve o zaman için ileri sayılabilecek bir anlayış idi. Burada belirtilmesi gereken bir husus da 1876 Kanûn-ı Esâsî'si'nin 18. maddesindeki, Osmanlı tebaasının devlet hizmetlerinde istihdam olunabilmeleri için "devletin lisan-ı resmîsi olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır ibaresidir³. 1909 değişikliğinde de bu madde korunmuştur. Anlaşıldığı üzere gerek 1876 anayasasında, gerek 1909 değişikliğinde, daha sonra olduğu gibi devletin resmî dili Türkçe'dir şeklinde açık bir madde yazılması yerine bu yol tercih edilmiştir.

Aslında 1326 senesi Maarif Nezareti Bütçesi görüşülürken, **Erzurum Mebusu Ohannes Varteks** (Ermeni-Sosyalist), sadece İstanbul'da bir millî kütüphane olduğundan, Anadolu ve Rumeli'de millî kütüphane olmayışından bahsederek bu tür kütüphanelerin memleketin her tarafında kurulması ve içinde Ermenice, Rumca,

1. Aynı konuyu farklı bir bakış açısıyla yorumlayan bir yazı için bkz. Nazım H. Polat, "Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Türkçe İle İlgili Görüşmeler", *Türk Yurdu*, C. 21, S. 162-163, s. 357-365.

2. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC.), C. 1, D. 1, İc. 2, s. 215, 380.

3. Suna Kili, Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, "Sened-i İttifaktan Güntümüze", Ankara 1985, s. 33.

Arnavutça yani, Osmanlı unsurlarının kullandığı lisanda yazılmış kitaplar bulundurulmasını istemişti⁴. **Boşo Efendi** ise, yine aynı bütçe görüşmelerinde tercüme eserlerine verilecek telif ikramiyesinin, mesela Rumca'dan tercüme edilen eserlere de verilmesini isteyecektir. "Resmî lisan Türkçe'dir" sözlerine Boşo Efendi, "Türkçe'den Türkler bile istifade edemiyor" şeklinde cevap verecektir. Varteks Efendi de, eserlerin bütün unsurların kullandığı dillere çevrilmesini isteyecek, bir Osmanlı unsurunun bunlardan faydalanmasını sağlayıp, diğer unsurlara bu hakkı vermemenin yanlış olduğunu ifade edecektir. Burada dikkati çeken husus, gayrimüslimlerin ısrarla "Türkçe" tabirini kullanmaları üzerine Müslimlerin onları "Türkçe değil, Osmanlıca" şeklinde uyarmalarıdır⁵.

Daha önce belirttiğimiz gibi 1293'te 7 madde halinde tanzim edilip onaylanmayan Kavanin ve Nizâmatın Suret-i Neşr ve İlanı Kanun Layihası Nisan 1325'te meclise gönderilmiş, Dahiliye Encümeni bunun nizamname şeklinde tatbik edilmesi gerektiği düşüncesinde olduğunu meclis genel kuruluna bildirmişti. Fakat mebusların ekseriyetinin bunun kanun şeklinde tatbik edilmesi, yani meclisten çıkarılması yolundaki oyları sonucunda (15 Kanunuevvel 1325) layiha encümene tekrar havale edilecektir⁶. Encümenin 4 madde halinde yeniden tanzim ettiği layihanın ilk müzakerelerine 3 Şubat 1326'da başlanır ve birinci madde aynen kabul edilir⁷. Bu madde genel olarak bir kanun ve nizamnamenin nasıl yürürlüğe gireceği hususundaki düzenlemelerle ilgilidir. Asıl konumuzla ilgili tartışmalar 2. madde üzerinde olacaktır ki, bu madde kanunların halka

4. MMZC., C. 6, D. 1, İc. 1, s. 86.

5. MMZC. C. 6, D. 1, İc. 1, s. 91.

6. MMZC. C. 1, D. 1, İc. 2, s. 215, 380-383.

7. "Birinci Madde: Bir kanun ve nizamın icra-yı âhkâmına irade-i seniye-i cenab-ı padişahî müteallik ve şerefsüdü buyuruldukta, takımıyla Şura-yı Devlet'e ita olunur. Oraca dahi muamelat-ı kuyüdiyesi nihayet bir hafta zarfında icra olunduktan sonra iki kıt'a sureti çıkarılarak zirlerine irade-i seniyye tarihi vaz ile aslına mutabık olduğu Başkatip tarafından tasdik ve imza ve resmî mühürle temhir olunarak birisi kayıt ve hıfzolunmak üzere Divan-ı Hümayun kalemine, diğeri kanun icrasına memur olan nezaretlere ita ve aslı lieclihıfz irade-i seniyye ve evrak-ı müteferriasiyla beraber Babîali evrak odası vasıtasıyla Hazine-i Evrak'a teslim olunur" (MMZC: C. 3, D. 1, İc. 3, s. 43-44).

duyurulması ile ilgilidir⁸. Kısaca bu madde, Takvimi-Vekayi ve İstanbul'un asgari 3 gazetesinde ilan edildikten sonra vilayetler, müstakil ve mülhak livalar ve kazalarda resmî dairelerce risale şeklinde ve yeterince çoğaltılarak mümkün olduğu ölçüde ve şekillerde halka duyurulmasını içermektedir.

Maddeyle ilgili olarak ilk söz alan **İstanbul Mebusu Kozmidi Pandelaki Efendi** (Rum), maddeye itirazını Türkçe'yi halkın bir kısmının anlamadığı şeklinde yapacaktır. Ona göre Osmanlı Devleti'nde resmî lisan Türkçe'dir. Bu inkar edilemez bir hakikattir. Fakat resmen kabul edilen ahval ile, cereyan eden ahval arasında fark vardır. Mesela, Osmanlılar'ın hepsinin resmî lisan olan Türkçe'ye vakıf oldukları farz olunur kaidesi resmî olarak kabul edilmişse bile, hakikatte Osmanlı memleketinin her yerinde yerleşmiş bütün Osmanlılar Türkçe lisanına aşina mıdır ve bu lisanla yapılan ilanları anlayabilirler mi meselesini tedkik edersek zaruri olarak binlerce kişinin Türkçe'yi anlayamadığı, Türkçe neşriyatın içeriğinden haberdar olmadıkları sonucu çıkacaktır. Kozmidi Efendi, "Şayet kanunları neşretmekten maksat muhtevasından halkı haberdar etmek ve sonra ona uygun davranmasını istemekse, bu muhtevanın anlaşılmasını sağlayacak tedbirleri de şimdiden düşünüp hazırlamalıyız" şeklinde konuşur. Ancak onun bu sözleri gürültüyle karşılanacaktır.

Onun teklifi Takvim-i Vekayi ile birlikte duyurulmak istenilen beldedeki çeşitli dillerde yayımlanan gazetelerle neşredilir ibaresinin konulmasıydı. Kozmidi, Manastır Mebusu Trayan Nali'nin (Rum) bütün gazetelere gönderilir, onlar alır yazarlar, sözüne de ilave olarak, memleketimizde bir takım köy ve kasabalarda halk Türkçe'yi, ne yazmayı ne okumayı bilir diyecektir. Bütün resmî evrak, devletin resmî dili olan Türkçe'yle yazılmalıydı. Fakat bunun ya-

8. "İkinci Madde-Şûrayı devletten verilen nüsha-i musaddaka nazarat-ı aidesi tarafından derhal Takvim-i Vekayi ile, payitahtın lâakal üç gazetesine derç ve ilan ve nüshu kâfiyesi dahi devâir ve vilâyat müstakil ve mülhak elviye ve kaza onların devâiri resmîyesinin ihtiyacı nispetinde ayrıca risale şeklinde tabettirilerek gazetelerle neşriyatın hitamı tarihinden itibaren 3 gün zarfında devâir ve vilâyat ve sancak ve kazalara doğruca sevk ve irsal edilecektir. Oralarca dahi devâir ve nevâhiye tevzi ve suveri münasebe ve mümkünine ile ahaliye neşr ve ilan olunacaktır." (MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 45).

nında mahallî lisanla da yazılırsa merasim ve şekilcilikten uzaklaşarak daha gerçekçi bir adım atılmış olurdu.

Onun bu sözlerine müslim mebuslar "Türkçe öğrenmeye gayret etsinler. Avrupa'da lisan-ı resmide olmayan tiyatroyu bile oynatmazlar" (M. Talat-Ankara), "İtalyanca öğreneceklerine Türkçe okusunlar da öğrensinler" (İsmail Paşa-Tokat), şeklinde itiraz edeceklerdir. Kozmî Efendi ise, bu itirazlara Türkçe'yi öğreninceye kadar ne yapacaklar, (örnek verdiğiniz) Avrupa'da her mahallin lisanına riayet de edilir cevabını verecektir. Denizli Mebusu Ahmed Muhip Bey resmî lisan Türkçe olduğu için Kozmî Efendi'nin görüşlerine katılmadığını bildirir. Ona göre de halkın % 80'i köylerde oturmaktadır. Şu halde her vilayete kafi miktarda beyanname gönderip ihtiyar heyetleri vasıtasıyla camiye, kiliseye yapılandırılmalı, ayrıca münadiler vasıtasıyla da duyurulmalıdır. Aksi halde fayda sağlanamazdı⁹.

Bu layihanın görüşüldüğü tarihlerde, bir süreden beri Kanûn-ı Esâsî değişikliği görüşmeleri de yapılmaktaydı. Bu değişiklikler sırasında en fazla vurgu Hakimiyet-i milliyeye yapıyordu. Nitekim bir gün önce de (2 Şubat 1325) Anayasa'nın 64. maddesinin müzakeresi vesilesiyle Âyan'ın yetkileri ve hakimiyet-i milliyeye etrafında yoğun tartışmalar yaşanmıştı. İşte, Serfice Mebusu Yorgo Boşo (Rum) bu duruma dikkat çekecektir. **Yorgo Boşo**, "Dün bütün gün hakimiyet-i milliyeye diye yırtındık, işte hakimiyet-i milliyeye bunu istiyor, biz burada ne yapıyoruz, onu bilmek istiyorlar. Bilsinler ve ona göre hareket etsinler, kanuna muhalif davranmasınlar. İşte ahali bunu istiyor" diyecektir.

Resmî dil Türkçe'dir, Türkçe başımızın üstünde, resmî işlemlerde herkes onu kullanmaya mecburdur. Onsuz olmaz ve onu git-tikçe daha fazla yaymaya, herkesin kendi kendine; başkalarının aracılığına ihtiyaç duymadan kullanabildiği bir dil haline getirmeye çalışacağız. Fakat bugün siz zannediyor musunuz ki, herkes Türkçe biliyor. Hatta ana dili Türkçe olan Türk unsurunda bile bu dili bilmeyen çoktur. Hepiniz bunu çok iyi biliyorsunuz. O halde niçin ka-

9. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 45-46.

nunlar ille Türkçe yayınlansın istiyorsunuz. Her köyde çınar ağacı- na iliştirilmiş Türkçe kanun yanında, tercümesi de olsa ne zararı olur." Boşo, "hakimiyet-i milliye yalnız Türkçe konuşanlardan oluşmamaktadır. Hakimiyet-i milliye diğer muhtelif lisanlardan da müteşekkildir. Siz bu ihtiyacı düşünmeye mecbursunuz, siz düşün- mezseniz, o ahali yarın kalkar suiistimal ettiğiniz hakimiyet-i milli- yeyi elinizden alır". Onun için mecliste kanunları yaparken halkın bunları nasıl anlayacağını da düşünmeliyiz, bir genel kaide koy- malıyız ve çeşitli dairelere ve nahiyelere dağıtılsın ve resmî lisan- dan başka mahallî dillere de tercüme edilerek ahaliye neşr ve ilan edilsin demeliyiz.

İsmail Paşa'nın (Tokat), "Türkçe'yi kurtaralım diye uğraşıyo- ruz monşer", şeklinde araya girmesi üzerine Yorgo Boşo, ona döne- rek "Monşer Türkçe midir? Sen bunu nereden öğrendin" diye çıkı- şır. Mebuslara ise şöyle seslenir, "Rica ederim, hepiniz köylerden geliyorsunuz, köylerde bir kaymakam veya jandarma bir tebligat yapmak isterse, o mahallin diline aşına birini, bir bakkalı çağırır, o dilde yazdırır ve tebliğ eder. Devr-i sabıkta bunu kaldırmak için her vilayette bir Türkçe gazete çıkarmayı ve muhtarların o gazeteye abone olmalarını zorunlu tuttuk, fakat yürümedi. Muhtarlar okun- mayan bu gazeteleri almamak için pencerelerini kapadı. Bizim ahali Türkçe bilmez, benim kasabamda Türkler var, onlar da okumak bil- mez, özetle bunları bu şekilde göndermekten fayda olmaz. Ama süs için, gösteriş için gönderiyorsanız, o başka. Fakat, ahaliyi düşünü- yorsanız, onun anladığı dilde bu ilanları vermelisiniz"¹⁰.

Halep Mebusu Ali Cenani Bey (Türk), bütün bu itirazlara, "Bizim memleketimizde 2-3-5 değil 20'den fazla lisan konuşulu- yor. Bunların her biri, her bölgede başka türlü tekellüm ediliyor, hü- kümetin bunların her biriyle ilan çıkarması mümkün değildir. Dola- yısıyla neşriyat, ilanlar resmî dille yapılır. Fakat hükümet halkın bunları öğrenmesini muhtarlarla tahsildarlara tembih eder. Bundan başka da çare yoktur, bunu kabul etmek zorundayız" şeklinde cevap verecektir. Bu görüşe de **Divaniye Mebusu Şevket Paşa** (Arap)

10. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 46-47.

karşı çıkar. Ona göre, kendi seçim bölgesinde öyle köyler vardır ki, içinde Türkçe bilen bir kişi bile yoktur. Türkçe bilenler sadece merkezlerde, o da bir iki kişidir. Kanunların halka anlatılması işi muhtarlarca tevdi edilse onlar da anlamayacakları için halka öğretemeyeceklerdir. Şevket Paşa, Kanûn-ı Esâsî'nin ve meşrutiyetin kurucusu olarak gördüğü Mithad Paşa'nın vali iken Bağdat'ta bütün kanun ve nizamları Arapça'ya tercüme ettirerek yayınlamasından halkın fevkalade istifade ettiğini de belirtir. Bu sebeple halkın mevcut kanun ve nizamları öğrenmesi kesinlikle gereklidir, dolayısıyla resmî lisan yanında halkın konuştuğu dille de yayınlanmalıdır.

Bu arada **Hakkari Mebusu Taha Efendi**'nin de kanun ve nizamların halka anlatılması gerektiğine dikkat çektiğini görüyoruz. Ona göre şimdiye kadar bu hususa özellikle kendi bölgelerinde tamamiyle riayet edilmemiştir. Sadece halk değil, memurlar bile kanun ve nizamlar hakkında yeterince bilgi sahibi değildir. Fakat o mahallî lisanlara tercüme konusunu kendisi Kürt olduğu halde önermediğini, buna karşılık hükümetin de gereken vasıtalarla halkı, yasaların muhteviyatı hakkında bilgilendirmesini ister.

Halep Mebusu Mehmed Bahaeddin Efendi (Arap) ise, Halep, Beyrut, Suriye, Basra, Musul vilayetlerinde, vilayet resmî gazetelerinin hem Türkçe, hem Arapça, Yanya ve Cezair-i Bahr-ı Sefid vilayetlerinde de Türkçe ve Rumca neşredildiğinden bahisle dile getirilen mahzurun bu şekilde bertaraf edileceğini söylerse de, Boşo, Rumeli'de böyle bir durumun söz konusu olmadığını belirtecektir. **Haris Vamvaka** (Serfice-Rum) da, kanunların mahallî dille neşrinin Türkçe'nin önemine nakise getirmeyeceğini söyleyecektir. Ona göre mesele sadece ilan meselesi değil, halkın onları bilmesi, öğrenmesi, anlaması meselesidir. Dolayısıyla matbuatın yeterince yayılmadığı bu ülkede, kanunların halka duyurulması kanun yapmak kadar önemliydi ve ahalinin öğrenebileceği şekilde ilan edilmeliydi¹¹.

Denizli Mebusu Gani Bey ise, mahallî dillerde yayınların hem masraflı hem de tercümelerin aslına tam mutabık olamama ihtimali

11. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 48.

gibi sorunlara dikkat çeker. **Kirkor Zehrap** böyle ihtilafli durumlarda Türkçe'sinin esas alınacağı cevabını verir. **Ohannes Varteks**, bu tür sakıncalar doğabilir diye korkmanın mantıksız olduğu cevabını verecektir. Üstelik daha önce verilen örneklerde olduğu gibi zaten böyle bir teamül vardır. Öyleyse halkın menfaati düşünülerek mahallî dillerde duyurulmasına izin verilmelidir. Varteks, Amerika'ya son yıllarda göçen ve 10-11 senedir orada iskan eden 50 bin Ermeni'ye, seçimlerle ilgili ilanın Ermenice'ye tercüme ettirilip gönderilmesini örnek gösterir ve şöyle devam eder: Eğer biz halkın gerçekten Osmanlı olmasını ve meşrutiyetin (halk arasında yayılmasını) ilerlemesini istiyorsak, kanunları kendilerinin anladığı bir lisanla duyurmamız gereklidir. Biz onlardan Türkçe'yi öğren sonra kanunları anla şeklinde bir talepte bulunamayız. Zaten çeşitli unsurlar için Türkçe'yi iyi bir şekilde öğrenme mecburiyeti vardır. Herkes kendi menfaati için resmî lisanı öğrenmeye çalışacaktır. Fakat halkın çiftçi ve esnaf grubu için böyle bir mecburiyet olmadığından Türkçe'yi iyi bilmiyorlar. Hatta çeşitli yerlerdeki Türkler bile (Van'ı örnek gösterir) alışverişleri Ermeniler'le olduğu için Ermenice konuşuyorlar. Bazı yerlerde ise aynı sebeple Ermeniler Türkçe konuşuyorlar. Bu durumda yalnız Türkçe duyuru bir haksızlıktır. Üstelik bunun resmî lisanı hiçbir zararı olmayacaktır. Öyleyse neden korkuyor, masraftan kaçınıyorsunuz? Diye sorar.

Kütahya Mebusu Cemal Bey, Varteks Efendi'nin sorusuna, masraftan kaçındığımız için değil "birleşelim" diye yapıyoruz cevabını verince, Varteks, birleşelim ne demek? Türk mü olalım şeklinde itiraz eder ve şunları söyler: "Biz Osmanlıyız, Türk değiliz. Resmî lisan Türkçe'dir, onun için bir Ermeni bütün muamelatta Türkçe konuşur, fakat Ermeni lisanını da unutmaz¹². **Siroz Mebusu Hristo Dalçef** (Bulgar-Sosyalist) ise, ister Türkçe yazılsın, ister diğer dillerde yazılsın, ahalemiz edebi lisanı anlayamıyor. Ne Türkler, ne Ermeniler, Bulgarlar vs. diyecektir. O, bölgenin ihtiyar heyetlerine, imam, papaz ve muhtarlara kanun ve nizamların mündericatinin iyice anlatılması ve ahalinin anlayacağı bir lisanı da cami veya kili-

12. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 49.

selere asılmasını önermekteydi. Görüldüğü gibi mesele daha da karmaşık bir boyut alıyordu.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, bugünlerde Kanûn-ı Esâsî tadilatı ve hakimiyet-i milliye tartışmaları da hızla devam ediyordu. Belki de meclisin açıldığı ilk günlerden itibaren gayrimüslim mebusların sürekli kendi unsurları lehine müdahalelerinden bıkan **Akka Mebusu Esat Efendi**'nin (Arap), "Her zaman işte böyle unsurlar arasına soğukluk veriyorsunuz. Osmanlı hükümetini öyle bir belaya soktunuz ki, ahalinin zihinleri heyecan içinde kaldı. Bu böyle olmaz. Elbirliği ile hareket edip önemli meselelerimizi düşünmeliyiz. Biz istirahat ve refah içinde değiliz" şeklinde gayrimüslim mebuslara (özellikle Boşo Efendi'ye) hitabı şiddetli gürültüler ve itirazlarla karşılanacaktır. Heyecanlı bağrışmalar arasında **Varteks Efendi** "Sözünü geri alsın! Sözünü geri alsın!" diye bağırır.

Esat Efendi "Olur" der. Fakat, "Sen niye bağırıyor ve bizi men-sup olduğumuz seçim bölgesinde küçük düşürüyorsun?" Yine şiddetli gürültüler arasında Varteks Efendi, Arapça da olmasaydı (herhalde Esat Efendi'nin bahsettiği yerlerdeki Arapça ve Türkçe yayınlardan bahsediyor) böyle konuşamayacaktın der. "Biz hiçbir zaman unsurlar arasına nifak sokmadık" şeklinde bağrışmalar olur. **Boşo** da sözünü geri alsın ister. **Kozmidi Pandelaki**, "Hoca Efendi, eftar-ı umumiyeyi siz karıştırıyorsunuz" diye seslenir. **Pançedoref Efendi** de, "Hıristiyan mebuslar hiçbir zaman zihinleri karıştırmadılar, buna çalışmadılar, çalışmıyorlar, bu olamaz. İddia ediyoruz, Türk mebuslardan daha çok ittihadada çalışıyoruz" diyecektir. Esat Efendi, "Durun izah edeyim, ben burada Hıristiyan mebuslar kelimesini kullandım mı" şeklinde birkaç kez konuşmaya teşebbüs etse de, başaramaz. **Priştine Mebusu Hüseyin Fuat Paşa** (Arnavut), "Reis Bey, meclisin ne haysiyeti, ne şerefi kaldı" der.

Nihayet reisin, Müslim ve gayrimüslim mebusların haklarını muhafazanın riyasetin görevi olduğu şeklinde birkaç kez sert müdahalesiyle konuşabilen Esat Efendi, "Ben üç sene zarfında arkadaşlarımdan hiç birine hakaret etmedim. Benim için her mebusun huku-ku muhterem ve mukaddestir. Hakaret etmek hiçbir zaman aklıma

gelmez" diyecektir. "Fakat, bu üç sene zarfında biz Arap mebuslar sessiz bir vaziyette kaldığımız için Boşo ve Kozmidi Efendiler'in söylediklerinden dolayı ikinci seçmenlerimizden kurşun gibi sözler işitiyoruz. Diğer mebuslar (kendi unsurlarının hukukunu müdafaa ederek) konuşurken, siz 75 Arap mebus sessiz ve dinleyici vaziyette oturuyorsunuz diyorlar.

Varteks Efendi'nin hiddeti ve şiddeti nedir? Ben ehl-i kitabın bizimle hukuken eşit olduklarına inananlardanım. O beni tahkir ediyorsa da, ben ona hakaret etmem, Allah'a havale ederim. Çünkü İslâm milleti, millet-i sabiredir (sabırlı millettir). Bizim dinimizde affetmek, ondan sonra ihsan ile mukabele etmek vardır ve bu, şan-ı haysiyetimizdir." Bu sözler alkışlarla karşılanacaktır¹³.

Ankara Mebusu Mehmed Talat Bey (İttihatçı), Osmanlı memleketinde Türkçe'nin bilinmediği çok sınırlı sayıda mevki olduğunu, bunların da bazı adalarla Arabistan'ın bazı köyleri olduğunu belirtir. Kanunu anlamak meselesine gelince, Türkçe bilen köylü de anlayamayacaktır. Çünkü okuma yazma bilmemektedir. Muhtar da anlamaz ki ona anlatsın. Fakat herhalde her beldede Türkçe okuma yazma bilen kişiler vardır. Önemli olan kanunların anlaşılır biçimde yazılmasıdır. Halk kendi ihtiyaçlarıyla ilgili hususlardan olanları zaten isteyerek anlamaya çalışacaklardır. Halkta da biraz istek, biraz gayret ve kabiliyet lazımdır. Kanunu öğrenmek isteyen ahali bir yolunu bulup onu öğrenecektir. Fakat her halde kanunların neşr ve ilanı resmî dil olan Türkçe ile yapılmalıdır.

İstanbul Mebusu Zehrap Efendi (Ermeni), "Şimdiye kadar işittiğim sözlerden anladığım kadarıyla, amaçta ittifak, rivayette ihtilaf vardır. Maksat resmî lisanın yayılmasıdır. Bu yalnız Türk unsuruna mahsus bir emel değildir. Ben Ermeni olduğum, arkadaşlarım Rum ve Bulgar olduğu halde, bu emeli besliyorlar. Çünkü bu birlik için önemli bir vesiledir. Mademki ittifak taraftarıyız, ona yönelik bütün vasıtaları alkışlarız. Fakat, siz de kabul edersiniz ki, her unsurun kendi lisanını korumasında, "Osmanlı Birliği" açısından

13. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 50-51.13. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 50-51.

hiçbir mahzur yoktur. Birisini muhafaza edip, diğerini kırmak bizi maksada ulaştırmaz. Resmî lisanı yaymak demek, mesela Ermeni'nin Ermeni lisanını, Rum'un Rum lisanını unutup hiç konuşmaması demek değildir. Buna karşılık Türkçe'yi de kesinlikle konuşmayalım, unutalım demek değildir".

Bundan sonra, kanunların neşrinin ahaliye yükümlülüklerini ve uymak mecburiyetinde olduğu kuralları hatırlatmak olduğunu izah eden Zehrap Efendi, hükümetin iyi niyetinden emin olduklarını hiçbir Osmanlı unsuruna karşı özel bir maksat takip etmediğini, onlara tahakküm etmek isteğinde olmadığını belirtir ve bazı yerlerde lüzum gördükçe çeşitli muamelatta ve resmî ceridelerde mahallî lisanın kullanmasını örnek gösterir. Bu hususta da hükümet aynı şekilde davranırsa hiçbir endişeye, heyecana mahal kalmayacağını söyler. Mesela Halep vilayetinde bazı yerlerde mahkemelerde hükümler bile Arapça veriliyor der. "Bu resmî lisanın yaygınlaşmasını sekteye uğratmaz. Diğer taraftan bazı vilayetlerde de hükümet bir tarafı Bulgarca veya Rumca, diğer tarafı Türkçe gazete neşrediyor (Yanya ve Cezair-i Bahr-ı Sefid vilayetlerinde). Demek ki, hükümet lüzum gördükçe böyle bir usule başvurmuş, yine bu usule başvurmasını temenni ederiz".

Yorgo Boşo, "Ne demek temenni, dün hakimiyet-i milliyeye diye yırtınıyorduk, yine mi temenni edeceğiz. Kanunu biz yapıyor, uygulaması için hükümete veriyoruz" diye Zehrap'a çıkışır. Zehrap bu defa Boşo'ya sözlerini izah etmek zorunda kalacaktır ve "temenni tabiri zannederim bu kürsiye layık olan tabirdir" der. Çünkü ona göre hükümette ve mebuslarda "suver-i münasibe" ibaresiyle kanunların halka duyurulması meselesini zaten kabul etmişti ve mebuslardaki bu görüş birliği en muteber kanundu¹⁴.

Ömer Fevzi Efendi (Bursa), Boşo Efendi'nin biraz önceki sözlerine "hakimiyet-i milliyemiz, hakimiyet-i milliyeye-i Osmaniyedir, hakimiyet-i kavmiye değildir" şeklinde cevap verecektir. **Manastır Mebusu Pañçedoref Efendi** (Bulgar-Sosyalist) de, "Mesele zaten

14. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 52-54.

o kadar mühim değildir" der. Bütün mahkemelerde ve resmî dairelerde muamelat resmî dil Türkçe ile yapılıyor. Şayet buralarda mahallî diller kullanılsaydı, o zaman resmî dilin resmîyeti haleldâr olurdu. Burada istenilen mahallî dillerde yayın kaydı ise, halka kolaylık sağlamak, onun menfaatini gözetmek içindir. Ahalinin menfaatini gözetmek devr-i sabıkta bile vardı. Bu suretle halkın kalpleri daha ziyade kazanılmış olur. Dil konusuna en fazla dikkat eden Avusturya'da bile bir kanun neşredildiği gün aynı zamanda 8 lisan da da tercümesi yayınlanırdı. Fakat bütün resmî işlemlerde yalnızca Almanca lisanı muteberdir. Bizde muhtelif unsurların hukuk tecrübesi çok zayıftır. Muhtelif kavmiyetlerle meczedilmiş adeta bir olmuştuz. Dolayısıyla mahallî lisanlarda duyuru Türkçe'ye hâlel getirmez. Türkçe şüphesiz tatbik edilecektir. O halde, meclisin bu isteğine, temennisine hükümetin de katılması ve ona uygun hareket etmesi gerekir".

Son olarak konuşan **Halil Bey**'in (Menteşe-İttihatçı) de, "Maksat ahalinin kanunları bilmesi olunca mahallî dillere tercüme edilmesinde veya muhtelif lisanla neşredilmesinde bir beis yoktur"¹⁵ şeklinde konuşması bir bakıma ekseriyet fırkasının bunca gürültüden sonra gayrımüslimlerin fikrine yaklaşması anlamına geliyordu.

Nitekim layihanın birinci müzakereleri bitirilip, tekliflere geçildiğinde Kozmîdi Efendi ile Rum, Ermeni ve Arap 16 mebus, ikinci maddenin son fıkrasının "ve ahali-i mahalliyenin anladığı lisanı göre süver-i münasibe ve mümkünine ile neşr ve ilan olunacaktır" şeklinde değiştirilmesi ile ilgili önerge vereceklerdir. **Kozmîdi Efendi** önergeyi savunurken, mecliste bir halet-i ruhiye görüyorum, mahallî lisanlar denildimi bir korku, bir ürkme söz konusu oluyor der. "Yok" sesleri yükselir. Kozmîdi Efendi devamla, siz istediğiniz kadar korkun, fakat bugün halkın bir kısmının sadece kendilerinin anladığı bir lisanı var. Bu bir emr-i vakidir. Onlar Türkçe'yi anlamıyorlar. O halde halkın anladığı dilde de neşr ve ilan edilmelidir diyecektir.

15. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 55.

Kozmidi Efendi'ye cevap olarak **İstanbul Mebusu Mustafa Asım Efendi** konuşur ve der ki, Osmanlıca neşr olunan kanunları, Türkçe bilen kişiler de baştan sona okuyup anlayamayabilirler. Çünkü kanun ayrı bir ilimdir, kendine mahsus bir lisanı, ıstılahları vardır. Bir mahallî dil bu derece zengin olmayabilir ve tercümelerde bu ıstılahların uygun karşılığı her zaman bulunamaz. Dolayısıyla her kanun mahallî dillere tercüme edilemez. Bu durumda bir takım yanlışlıklar ve ondan doğan sakıncalar olabilir. Hükümet de bu sorumluluğu üstlenmeyeceğine göre bir takım zararlı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Fakat kişiler ve cemiyetler tercüme ve kanunların halka öğretilmesi hususunda çalışmalar yapabilir ve bu daha uygun olurdu. Encümen adına Aydın Mebusu İsmail Sıtkı Bey önergeyi kabul ettiklerini belirtse de, mebusların çoğunluğunca reddedilecektir¹⁶.

Üçüncü maddede¹⁷ Boşo Efendi'nin kabul edilen önergesine uygun olarak¹⁸ değişiklik yapılarak kanunun yayınlandığı tarihten itibaren 60 gün içinde Osmanlı Devleti'nin her yerinde yürürlüğe gireceği kabul edilecektir. Böylece kabul edilen değişiklik önergeleleriyle layihanın geneli de aynen kabul edilerek meclisten geçmiştir¹⁹.

İkinci müzakereler 24 Şubat 1326 (1910)'da yapılacaktır. Bu arada encümen maddelerde ufak tefek değişikliklere gitmiştir. Fakat bu değişiklikler içinde mahallî dillerle duyurulma konusu yok-

16. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 1, s. 59.

17. "Üçüncü Madde: Bir kanun ve nizamın hükmü, neşrinden sonra olmak üzere derununda tasrih ve tayin olunan zamandan itibaren memalik-i Osmaniye'nin her tarafında meriyyülicra olur. Bir vakit tayin ve tasrih olunmamış olduğu takdirde madde-i sabıkada mezkur şerait dairesinde neşrolunduğu tarihten itibaren Dersaadet'te 5 ve civar vilayet ve elviye-i müstakilede 15 ve vasat addolunan mahallerde 30, mahall-i baidede 60 gün sonra meriyyülicra olur.

İşbu madde ile 3 mıntıkaya ayrılan vilayet ve elviye-i müstakile hükümetçe tanzim edilecek bir talimat ile tayin ve irae olunacaktır." (MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 60).

"Dördüncü Madde: Metninde sarahat olmadığı halde hiçbir kanun ve nizamın hükmü makabline şamil olmaz. Fakat muhafvez ceza olan usûl bu kaideden müstesna olup, bunların ahkamı makabline dahi şamildir" (MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 64).

18. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 61,63.

19. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 545-553.

tur. Yine "suver-i münasibe ve mümkinine ile ahaliye neşr ve ilan olunacaktır" şeklinde müphem ifadelere yer verilmiş ve bu haliyle aynen kabul edilerek meclisten geçirilmiştir²⁰.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin çöküşüne doğru, içinde bulunduğu sayısız problemlerden birinin de Osmanlı ittihadı olduğunu, yöneticilerin ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, bu ittihadı sağlamasının yollarından biri olarak Türkçe'nin daha geniş bir tabana yayılmasını gerekli gördüklerini, bunun için çeşitli usûllere başvurduğunu görüyoruz. Fakat bunlar çok geç kalınmış tedbirlerdi. Alınmak istenilen çeşitli önlemlere rağmen, yapılan vahim hataların da etkisiyle devletin çöküşü engellenemeyecektir. Bütün bu tartışmalar sırasında çıkan bir diğer sonuç da, cumhuriyet ve cumhuriyetin getirdikleri kazanımlar hususundaki kanaatlerimiz bir kere daha pekişmekte, ulusal sorunlar ve bu arada Türkçe konusundaki hassasiyetlerimiz daha da artmaktadır.

---

20. MMZC. C. 3, D. 1, İc. 3, s. 550.